

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної
підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Конституційне право»

**обов'язкових компонент освітньо-професійної програми першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти**

Технічне обслуговування та ремонт повітряних суден і авіадвигунів

**за темою 5 - Основи конституційно-правового статусу особи у
сучасних державах**

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 26.09.22 № 9

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 19.09.22 № 2

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 23.09.22 № 9

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 14.09.2022 № 4

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

Рецензенти:

1. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки КЛК ХНУВС, к.пед.н., доктор філософії, спеціаліст вищої категорії, Кірюхіна М.В. .
2. Доцент кафедри юридичних наук Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського кандидат юридичних наук Латишева В.В.

План лекції:

1. Поняття та принципи основ правового статусу особи.
2. Елементи правового статусу особи. Конституційні права, свободи та обов'язки як базові елементи правового статусу особи.
3. Громадянство (підданство) у зарубіжних країнах.
4. Поняття та види категорій осіб, які не є громадянами (підданими) держави.
5. Гарантії реалізації конституційних прав і свобод у зарубіжних країнах.

Рекомендована література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3671-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
4. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III (із змін.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
5. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI (із змін.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>
6. Веніславський Ф.В. Конституційне право України в схемах і таблицях: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак. Харків: Право, 2014. 376 с.
7. Державне право зарубіжних країн. Особлива частина: навч. посіб. / Л.Д. Варунц, А.В. Войціховський, Т.І. Гудзь та ін. Харків: ХНУВС, 2011. 292 с.
8. Закоморна, К.О. Державне (конституційне) право зарубіжних країн (навчальні матеріали та схеми): посіб. для підгот. до іспитів. Харків: Право, 2016. 278 с.
9. Коломієць Ю.М. Державне право зарубіжних країн. Загальна частина: навч. посібник. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 211 с.
10. Конституції зарубіжних країн: Навч. посіб. / Авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 664 с.
11. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. Київ: Ліра-К, 2016. 615 с.
12. Конституційне право України: посіб. для підгот. до іспитів / Ю.Г. Барабаш, Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин та ін. Харків: Право, 2016. 345 с.
13. Конституційне право України: посіб. для підгот. до іспитів. Харків: Право, 2017. 369 с.

14. Конституційне право України: посіб. для підготовки до іспитів / Ю.Г. Барабаш, Л.К. Байрачна, І.І. Дахова та ін. Харків: Право, 2015. 328 с.
15. Конституційне право: навч. посіб – Харків: ХНУВС, 2017. 358 с.
16. Нестерович В.Ф. Практикум з Конституційного права України. Київ: Ліра-К, 2018. 639 с.
17. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країни: академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 461 с.

Допоміжна:

1. Бакумов О.С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації: монографія. Харків: Право, 2015. 248 с.
2. Білоскурська О. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави. *Право України*. 2011. № 7. С. 169-175.
3. Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків. *Право України*. 2004. № 10. С. 85-88.
4. Васильченко О.П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина та його ціннісні виміри в конституційному праві України: монографія. Київ: Арт економі, 2014. 475 с.
5. Грабильніков А.В. Конституційно-правовий статус і правовий режим іноземців та осіб без громадянства в Україні: співвідношення понять. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. № 6. С. 59-66.
6. Гринь О.Д. Правове регулювання інституту громадянства в Україні. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 20-26. URL: [dspace.onu.edu.ua › jspui › bitstream](http://dspace.onu.edu.ua/bitstream/jspui/bitstream)
7. Дахова І.І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. *Форум права*. 2016. № 4. С. 107-112. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/fp_index.htm_2016_4_.pdf
8. Дахова І.І., Чуб О.О. Право на доступ до інформації vs право на приватність в контексті законодавства України про запобігання корупції. *Вісник харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2016. № 1084. С. 65-70.
9. Дерев'янко С.М. Обмеження права громадян на участь у виборах і референдумах: порівняльно-правовий аналіз норм конституцій світу. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 44. С. 218-223.
10. Дробуш І.В., Кутинець В.В. Проблеми набуття громадянства України. *Молодий вчений*. 2017. № 5.1(45.1). С. 35-38.
11. Дрьомов С.В. Інститут громадянства як регулятор впливу на стан забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2017. 52 с. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Institut_Gromadyanstva_Print_Bleed=3mm-b18af.pdf
12. Заворотченко, Т. М. Поняття, сутність і природа політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 355-359.

13.Калініченко О. Аспекти парламентського контролю за реалізацією конституційних прав свобод та обов'язків людини та громадянина. *Право України*. 2008. № 1. С. 153-155.

14.Кардаш А. В. Інформація про особу та персональні дані: окремі аспекти співвідношення. *Форум права*. 2017. № 4. С. 87-92. URL: http://nbuv.gov.ua/u_jrn/fp_index.htm_2017_4_15

15.Кириченко Ю. Конституційне закріплення права на невтручання в особисте і сімейне життя в Україні та європейських державах: порівняльно-правовий аналіз. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 5. С. 34-40.

16.Ковтун В.І. Щодо деяких аспектів соціальних прав: італійський досвід. *Форум права*. 2016. № 1. С. 105-109. URL: http://nbuv.gov.ua/u_jrn/fp_index.htm_2016_1_19

17.Крюков О., Радченко О. Еволюція становлення конституційних гарантій свободи інформації: історико-компаративний аналіз. 2011. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011_2/doc/3/06.pdf

18.Курко М.Н. Забезпечення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 5-9.

19.Лазарев В.В. Система органів, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України: компетенція та організація роботи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 32-36. URL: lsei.org.ua > 8.pdf

20.Ласько І.М. Рішення Європейського суду з прав людини у сфері соціального забезпечення України. *Держава і право*. 2013. Вип. 61. С. 240-245.

21.Летнянчин Л.І. Проблеми конституціоналізації свободи об'єднання в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 65-75.

22.Моткова О. Право на життя у рішеннях Конституційного Суду України та Євро-пейського суду з прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 1. С. 49-59.

23.Огурцов О.П. Законодавчі основи конституційно-правового статусу осіб без громадянства в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 122-127.

24.Пазенок А. Сутність та способи реалізації права на страйк: вітчизняний та світовий досвід. *Право України*. 2009. № 2. С. 68-73.

25.Пальчук В. Громадянство України: підстави його набуття і припинення в сучасному контексті. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=849:status-gromadyanina&catid=8&Itemid=350

26.Петров Є. Ю. Принципи конституційно-правового статусу іноземців в Україні. *Форум права*. 2012. № 1. С. 767-775. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&I

MAGE_FILE_ DOWNLOAD=1&Image_file_name= PDF/FP_index.htm_2012_1_121.pdf

27.Пильгун Н.В., Бузун О.О. Сутність та особливості громадянства в Україні. *Юридичний вісник*. 2016. № 1(38). С. 47-52.

28.Подима Я.В. Конституційно-правовий принцип неможливості вигнання громадянина України за межі держави. *Держава і право*. 2008. Вип. 41. С. 261-266.

29.Приступенко Т.О. Конституційні права та правові гарантії забезпечення свободи слова в Україні. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1607>

30.Серьогін В. О. Право на недоторканість приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. 608 с.

31.Слінько Т.М. Конституційно-правові гарантії свободи слова. *Наше право*. 2014. № 9. С. 11-16.

32.Строган А. Економічні права людини та громадянина – важлива складова правової держави: порівняльний аналіз національних і міжнародних нормативно-правових актів. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С. 125-128.

33.Ткаченко Є.В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. *Теорія і практика правознавства*. 2015. № 2(8). С. 1-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7

34.Француз-Яковець Т.А. Принципи конституційно-правового статусу особи та специфіка їх системної взаємодії. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2004. № 7. С. 118-129.

35.Шаповал Т. Народний суверенітет та політичні права і свободи (питання співвідношення). *Право України*. 2008. № 2. С. 9-11.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <http://portal.rada.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
2. <http://www.ac-rada.gov.ua> – офіційний сайт Рахункової палати України.
3. <http://www.ccu.gov.ua> – офіційний сайт Конституційного Суду України.
4. <http://www.kmu.gov.ua/control/> – єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.
5. <http://www.ombudsman.kiev.ua> – офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України.
6. <http://www.president.gov.ua/> – офіційне інтернет-представництво Президента України.
7. <http://www.rainbow.gov.ua> – офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України.

Текст лекції

1. Поняття та принципи основ правового статусу особи.

Юридично закріплене становище людини в її стосунках з іншими учасниками правового спілкування (державою, інститутами громадянського суспільства, іншими людьми) називається *правовим статусом особи*. У загальній теорії держави і права розрізняють, принаймні, три види правового статусу: загальний, спеціальний, індивідуальний.

У загальній теорії держави і права розрізняють, принаймні, три види правового статусу:

1) загальний – статус людини як повноправного члена державноорганізованого суспільства; він є однаковим для всіх і не залежить від соціальних ознак тієї чи іншої людини (статі, віку, раси, майнового стану тощо);

2) спеціальний (корпоративний) – статус людини як представника певної соціальної групи (студента, працівника поліції, пенсіонера тощо); цей статус різниться у представників різних соціальних груп і відображає їх особливу роль у соціальній структурі суспільства;

3) індивідуальний (особливий) – статус людини як неповторної особистості; цей статус є унікальним, неповторним у кожного члена державноорганізованого суспільства.

Спеціальний правовий статус ґрунтується на загальному, а індивідуальний – на спеціальних. Одна й та сама людина володіє одразу кількома спеціальними статусами, оскільки одночасно належить до багатьох соціальних груп. Власне, унікальність індивідуального правового статусу визначається неповторним поєднанням у ньому спеціальних правових статусів.

Загальний правовий статус особи отримує закріплення у Конституції і як такий називається *конституційним*. Цей статус деталізується у конституційному та іншому галузевому законодавстві.

Слід розмежовувати поняття конституційного і конституційно-правового статусу людини і громадянина: перший визначається лише Конституцією України, а другий – як Конституцією України, так і іншими джерелами галузі конституційного права, наприклад, законами України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» тощо.

Конституційний статус особи не враховує соціальні особливості людини, звертаючи увагу виключно на його становище у політичній організації суспільства. У даному контексті розрізняється три різновиди конституційного статусу: статус громадянина (у монархіях – підданого), статус іноземця і статус апатриду (особи без громадянства). При цьому спочатку завжди визначається статус громадянина (підданого), а вже потім статус іноземців та апатридів так чи інакше порівнюється з ним, приводиться до «спільного знаменника».

Принципи правового статусу особи – це відображені у законодавстві основоположні, вихідні ідеї, з яких виходить законодавець при регламентації правового статусу особи. Принципи правового статусу особи поділяються на загальні та спеціальні: перші стосуються всіх осіб незалежно від соціальних ознак, тоді як другі – тільки окремих соціальних категорій. Переважна більшість загальних принципів правового статусу особи прямо закріплена у конституціях країн.

Серед загальних принципів правового статусу особи можна відзначити принципи: найвищої соціальної цінності людини; рівноправності; поваги до людської гідності; вільного розвитку особи; визнання міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини; непорушності, невід’ємності й невідчужуваності основних прав людини; гарантованості основних прав і свобод; єдності прав, свобод та обов’язків; невичерпності основних прав і свобод; неприпустимості зловживання правами і свободами. У свою чергу, до спеціальних належать принципи: національного режиму іноземців; надання іноземцям притулку від політичних переслідувань; національно-культурної автономії національних меншин; рівного доступу громадян до публічної служби; невидачі громадян України іноземним державам тощо.

2. Елементи правового статусу особи. Конституційні права, свободи та обов’язки як базові елементи правового статусу особи.

Конституційний статус особи розглядається у двох аспектах – вузькому і широкому. У *вузькому* сенсі слова до нього включаються тільки ті характеристики, які безпосередньо визначають становище особи у конституційних правовідносинах: 1) конституційні права і свободи; 2) конституційні обов’язки. До конституційного статусу в *широкому* сенсі (його ще називають конституційно-правовим становищем), окрім названих двох, включаються ще чотири елементи, які безпосередньо не визначають становище особи у конституційних правовідносинах, але впливають на нього: 1) конституційна правосуб’єктність (правоздатність і дієздатність); 2) загальні принципи правового статусу особи; 3) характер правового зв’язку з державою (громадянин, іноземець, апатрид); 4) гарантії реалізації конституційних прав і свобод. Окремі конституціоналісти до наведеного переліку додають конституційну деліктоздатність, виокремлюючи її з конституційної правосуб’єктності.

Правові норми, що закріплюють елементи конституційно-правового статусу особи, складають генеральний інститут конституційного права України, що має назву «Основи правового статусу особи в Україні». Така назва генерального інституту пояснюється тим, що його норми визначають найбільш суттєві характеристики реального становища людини в суспільстві й державі та є правовим фундаментом для всіх інших галузевих статусів особи.

Структура генерального інституту «Основи правового статусу особи в Україні» зумовлена предметом регулювання. На сьогодні можна говорити про те, що у його складі вже сформувалося декілька простих інститутів, серед яких: а) інститут загальних принципів правового статусу особи в Україні; б)

інститут громадянства України; в) інститут конституційних прав і свобод громадян України; г) інститут конституційних обов'язків громадян України; д) інститут гарантій реалізації конституційних прав і свобод; е) інститут основ правового статусу національних меншин в Україні; є) інститут основ правового статусу іноземців в Україні; и) інститут основ правового статусу біженців в Україні; і) інститут основ правового статусу осіб без громадянства в Україні; й) інститут правового статусу особи в умовах особливих правових режимів.

Конституційний статус особи є більш стійким порівняно з іншими галузевими статусами і виступає як певна гарантія стабільності становища людини у суспільстві й державі, що динамічно розвиваються. Проте й конституційний статус поступово змінюється у відповідь на нові виклики суспільного розвитку. Суттєву роль у даному процесі відіграють так звані міжнародні стандарти в галузі прав людини, яких прагне досягти кожна цивілізована держава.

Основні (конституційні) права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані державою. Усі вони поділяються на п'ять груп: громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні.

У спеціальній літературі наводиться чимало інших класифікацій конституційних прав і свобод. Зокрема, вони поділяються:

- 1) за генезою – природні (природжені) та позитивні;
- 2) за видом суб'єкта та способами реалізації – індивідуальні й колективні;
- 3) за можливістю обмеження – такі, що підлягають обмеженню (відносні), і такі, що не підлягають обмеженню (абсолютні);
- 4) за роллю в системі конституційних прав і свобод – основні (первинні) та додаткові (похідні).

Громадянські (особисті) права і свободи являють собою ті фундаментальні міри можливої поведінки особи, які спрямовані на збереження її існування як людської істоти й неповторної особистості. До числа таких прав належать право на життя, право на повагу честі й гідності, право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на таємницю комунікацій, право на недоторканність приватного життя, право на недоторканність житла, свобода світогляду й віросповідання, право на інформацію тощо. У Конституції України громадянські (особисті) права закріплені у статтях 27-35.

Політичні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи як повноцінного учасника політичного життя; усі вони пов'язані з можливістю участі в управлінні державними та суспільними справами. До числа політичних належать право на участь у виборах і референдумах, право на зайняття посад в органах публічної влади, право на об'єднання, право направляти звернення до органів публічної влади та їх посадових осіб (свобода петицій), право на проведення масових акцій (зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій) тощо. Політичні права і свободи

здебільшого визнаються за громадянами, тобто володіння ними пов'язується з належністю до громадянства конкретної держави. У Конституції України політичні права закріплені у статтях 36-40.

Економічні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки в економічних відносинах. До числа економічних належать право приватної власності (право бути власником), право на працю, право на свободу вибору соціально-корисного виду діяльності (у т.ч. свобода підприємницької діяльності). У Конституції України економічні права закріплені у статтях 41-44.

Соціальні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки, пов'язані із задоволенням матеріальних і духовних потреб особи, його права у соціальній системі суспільства, можливість розраховувати на певну підтримку і захист з боку держави. До числа соціальних належать право на відпочинок, право на житло, право на освіту, право на соціальний захист, право на охорону здоров'я, право на достатній життєвий рівень, свобода шлюбу тощо. У Конституції України соціальні права і свободи закріплені у статтях 45-49, 51, 53.

Культурні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи у сфері культури, юридичні можливості її духовного розвитку. До числа культурних належать право на свободу творчості, свобода викладацької діяльності (академічна свобода), право на користування досягненнями культури (на доступ до культурних цінностей), авторське право тощо. У Конституції України культурні права закріплені у статті 54.

Основні (конституційні) обов'язки – це фундаментальні міри належної поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані засобами державного примусу.

Вони відображають стан соціальної відповідальності особи перед суспільством, міру суспільно необхідної, найбільш раціональної й доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи. Водночас конституційні обов'язки являють собою морально-етичні вимоги суспільства до людини спрямувати свою поведінку в русло суспільно необхідних вимог, згоджувати її з інтересами інших людей.

Більшість демократичних конституцій обмежуються встановленням мінімуму конституційних обов'язків, хоча і він із часом піддався певному розширенню. Авторитарні ж конституції, насамперед соціалістичні, містять досить широкий перелік обов'язків громадян.

Перелік основних обов'язків, закріплений у Конституції України, є доволі коротким, що є свідченням її демократизму. Цей перелік (ст.65-68) обмежується тільки тими вимогами, виконання яких абсолютно необхідне для підтримання нормального функціонування суспільства і держави.

До конституційних обов'язків громадян України належать: захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України (ч.1 ст.65); шанувати державні символи України (ч.1 ст.65); не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст.66); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом

(ст.67); неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ч.1 ст.68); не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч.1 ст.68).

Слід мати на увазі, що здійснення прав і свобод невіддільне від виконання людиною і громадянином своїх обов'язків перед суспільством і державою, оскільки будучи управомоченою стороною в одних конституційних правовідносинах, кожна особа водночас є зобов'язаною – в інших.

3. Громадянство (підданство) у зарубіжних країнах

Поняття громадянства. Обсяг прав і свобод, якими людина може користуватися в конкретній державі, як і обсяг обов'язків, перебувають у прямій залежності від наявності або відсутності в неї громадянства даної держави. *Громадянство – це стійкий правовий зв'язок людини зі своєю державою, що обумовлює взаємні права й обов'язки громадян і держави у випадках, зазначених у законі.* Громадянин знаходиться під суверенітетом держави, і остання може вимагати від нього виконання обов'язків, навіть якщо він перебуває за кордоном. Водночас держава повинна захищати громадян на своїй території та за її межами.

Громадянство було відомо вже в рабовласницьку епоху, коли громадянами могли бути, зрозуміло, тільки вільні люди. У період феодалізму існував належним чином інститут *підданства*, що означав не просто підвладність населення монарху, але й феодалну залежність від нього. У конституційній державі інститут громадянства, що замінив старе підданство, став одним із проявів принципу рівноправності всіх членів суспільства, про що вже говорилося вище.

Зараз термін «підданство» вживається тільки в монархічних державах, і зазвичай рівнозначний терміну «громадянство». У ряді монархій (наприклад, в Іспанії, Бельгії, Нідерландах) термін «підданство» замінений у конституціях і законодавстві терміном «громадянство».

На деяких мовах поняття громадянства позначається двома термінами, один із яких указує на приналежність особи до даної держави, а інший - на його статус як би співправителя в державі.

Громадянство, будучи основою правового статусу людини в державі, одночасно є об'єктом одного з найважливіших його прав. Саме володіння громадянством надає людині можливість повною мірою реалізовувати свої різноманітні права і свободи, включаючи участь у управлінні, і водночас спричиняє виконання повною мірою обов'язків стосовно держави, включаючи його захист. Громадянство створює в статусі людини ясність і певність. Правом людини є і зміна громадянства.

Основні принципи громадянства, як правило, встановлюються в конституціях, детальне ж регулювання здійснюється звичайними законами. Є конституції, що спеціальних норм про громадянство не містять. Така, наприклад, Конституція Італії; громадянство в цій країні регулюється Законом про громадянство 1912 року з наступними змінами і Положенням про громадянство 1983 року. Конституція Республіки Куба 1976 року, навпаки,

має цілу главу про громадянство, де містяться і такі норми, що найчастіше зустрічаються в звичайних законах. Закони про громадянство регулюють порядок набуття, зміни і припинення громадянства.

Набуття громадянства. Переважна більшість людей набувають громадянства за народженням. Але поряд із цим є й інші способи його набуття: прийняття в громадянство, відновлення в ньому, вибір громадянства. Дуже рідко громадянство набувається в результаті укладення або розірвання шлюбу або за іншими обставинами.

Набуття громадянства за народженням називається *філіацією*. Громадянство набувається на основі принципів «права крові» або «права ґрунту». У першому випадку дитина набуває громадянства батьків незалежно від місця народження, а в другому – дитина стає громадянином тієї держави, на території якої народилась, незалежно від громадянства батьків. «Право ґрунту» нерідко застосовується в країнах Американського континенту. Частіш за все обидва принципи тією або іншою мірою поєднуються.

Вибір або переважання того чи іншого способу обумовлюється головним чином демографічною політикою держави. Якщо держава зацікавлена у швидкому прирості свого населення, вона може ввести обидва правила.

Прийом в громадянство іноземця за його заявою називається *натуралізацією*. Звичайно натуралізація може мати місце після більш-менш тривалого проживання іноземця на території держави. Нерідко умовами натуралізації є певний термін проживання в країні, володіння її мовою, наявність засобів до існування тощо. Іноді коло прав натуралізованих громадян дещо вужче, ніж у тих громадян, які народилися в даній країні. Наприклад, відповідно до розділу 1 ст. II Конституції США Президентом може бути обраний тільки громадянин США, який народився в даній країні, а для обрання до складу палат Конгресу встановлені 7- і 9-літній цензи громадянства, тобто конгресменом (членом Палати представників) або сенатором може бути обрано особу, яка перебуває в громадянстві США не менше зазначеного терміна.

Поновлення в громадянстві можливе для особи, яка мала громадянство даної держави, але потім з якоїсь причини втратила його. Від натуралізації поновлення в громадянстві відрізняється звичайно спрощеним порядком вирішення питання.

Вибір громадянства – *оптація* – має місце у випадку, коли якась територія переходить від однієї держави до іншої. Жителям такої території зазвичай дається право оптувати (вибрати) громадянство тієї або іншої держави, тобто зберегти старе або одержати нове.

Припинення громадянства. Громадянство припиняється внаслідок відмови від громадянства (вихід із громадянства), втрати громадянства, а також з деяких інших, більш рідкісних причин.

Відмова від громадянства або *вихід* із нього може мати місце за заявою зацікавленого громадянина і за згодою компетентних органів держави.

Підстави для відхилення відповідної заяви звичайно встановлюються законом, і при відсутності таких підстав у задоволенні заяви не може бути відмовлено.

Втрата громадянства звичайно носить певною мірою автоматичний характер унаслідок вчинення особою певних заборонених діянь, як, наприклад, вступ на іноземну державну службу. У країнах, де передбачене автоматичне набуття громадянства іноземкою у випадку вступу її в шлюб із громадянином цієї держави, розірвання шлюбу спричиняє втрату громадянства, набутого зазначеним способом. Іноді, втім, законодавець називає втратою громадянства будь-який вид його припинення.

Безгромадянство і багатогромадянство. Обидва стани, як правило, породжуються розбіжністю принципів набуття і припинення громадянства у різних країнах. Особами без громадянства є ті, хто не може довести наявності у них якогось громадянства. Наприклад, відповідно до згаданого австрійського закону знайдена на території Австрії дитина старше шести місяців буде вважатися особою безгромадянства. Стан безгромадянства може виникнути й у результаті припинення громадянства.

Найбільш частим випадком багатогромадянство є двогромадянством (біпатризм), тобто приналежність особи до громадянства двох держав, що засвідчується відповідними документами. Наприклад, дитина, що народилася на мексиканській території від батьків-австрійців, буде мексиканським громадянином за Конституцією Мексики й австрійським громадянином за австрійським законом. Подвійне громадянство в ряді випадків становить для його володаря певні труднощі, якщо кожна з держав вимагає від нього виконання громадянських обов'язків. Держави, як правило, негативно ставляться до такого стану й укладають договори про запобігання випадкам подвійного громадянства, зобов'язуючи осіб, які мають громадянство обох сторін договору, вибрати одне громадянство і тим самим припинити інше. У всякому разі за своїми громадянами держави не визнають ніяких прав, що випливають із наявності в них також іншого громадянства. Більш того, такі громадяни часом піддаються деяким обмеженням у правах. Наприклад, відповідно до абз. 3 ст. 16 Конституції Румунії «публічні функції і високі посади можуть бути заміщені особами, що мають тільки румунське громадянство і місце проживання в країні».

Проте зустрічається й інший підхід. Так, у Польщі останній Президент Другої республіки (1918 – 1939 рр.) мав, крім польського, ще громадянство Швейцарії, куди й тікав після вторгнення в Польщу гітлерівських військ. А в 1990 році головним суперником на виборах у Президента Л.Валенси виявився бізнесмен, у якого, крім польського, було ще й громадянство Канади, де він мешкає постійно, а також Перу.

Договори між державами про подвійне громадянство зобов'язують сторони враховувати наявність у своїх громадян також громадянства іншої сторони і, зокрема, не вимагати від них виконання певних громадянських обов'язків, якщо ці обов'язки були виконані стосовно іншої сторони (наприклад, військова служба). Проте поки що визнання багатогромадянства – виняток із правила, хоча й можна припускати, що усе більш тісний

взаємозв'язок між державами і зняття загрози серйозних військових конфліктів призведуть до розширення цієї практики.

4. Поняття та види категорій осіб, які не є громадянами (підданими) держави.

Особи, які знаходяться на території певної держави, але не мають громадянства даної держави, називаються *іноземцями*. Це можуть бути або громадяни іноземної держави (*іноземні громадяни*), або особи, які не мають ніякого громадянства (*особи без громадянства, аполіди, апатриди*)

Режим іноземців. У демократичній державі іноземці за своїм правовим статусом в основному дорівнюють до громадян (*національний режим*), за окремими передбаченими у законі винятками. Наприклад, вони не підлягають призову на військову службу, не користуються виборчими правами, не можуть здійснювати деякі заняття, займати деякі посади, іноді одержувати деякі об'єкти власності тощо.

Притулок, висилка з країни, видача іноземній державі. Демократичні конституції зазвичай передбачають можливість надання притулку іноземцям, як правило, за політичних підстав (якщо вони, наприклад, піддаються переслідуванню за релігійними, науковими і іншими подібними мотивами). Так, відповідно до частини третьої ст. 10 Конституції Італії іноземець, позбавлений у своїй країні можливості користуватися дійсно демократичними свободами, що гарантовані італійською Конституцією, має право притулку на території Республіки з дотриманням установлених законом умов. Абз. 2 ст. 16 німецького Основного закону містить схоже, хоча й більш стисле формулювання: «Особи, переслідувані з політичних мотивів, користуються правом притулку» (пропозиція друга).

Слід зазначити, що надання притулку не дає автоматично громадянства. І те, і інше залежать від розсуду держави і здійснюються в різному порядку. Цілком можливі ситуації, коли притулок особі надають, але в громадянстві відмовляють.

Демократичні конституції нерідко спеціально передбачають заборону висилки з країни як своїх громадян (*експатріації*), так і іноземців, що знаходяться законно. Так само звичайно забороняється видача (*екстрадиція*) іноземним державам своїх громадян і іноземців, за винятком випадків, передбачених міжнародними договорами. Наприклад, Конституція Словенії 1991 року в ст. 47 встановлює: «Громадянин Словенії не може бути виданий іноземній державі. Іноземець може бути виданий тільки у випадках, передбачених міжнародними договорами, що зобов'язують Словенію». Подібні норми містяться в ст. 19 румунської Конституції, що водночас в абз. 3 приписує, що питання про висилку або видачу вирішує суд.

Мексиканська ж Конституція й у цьому питанні займає досить жорстку позицію: «... Федеральна виконавча влада має виключне право без попередження і без попереднього судового розгляду вислати за межі національної території будь-якого іноземця, чиє перебування в країні є небажаним (ст. 33, ч. 2).

5. Гарантії реалізації конституційних прав і свобод у зарубіжних країнах.

Гарантії реалізації конституційних прав і свобод – це система заходів, спрямованих на створення належних умов для безперешкодної реалізації кожною особою проголошених в Основному Законі прав і свобод.

Провідна роль у гарантуванні конституційних прав і свобод належить державі як суверенній політичній організації влади в суспільстві. Не дарма, наприклад, Конституція України проголошує, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3). Звідси випливає, що гарантування (забезпечення) конституційних прав і свобод в межах встановленої компетенції є головним завданням і пріоритетною функцією будь-якого органу державної влади та кожної посадової особи державного апарату. Проте в умовах демократизації політичної системи дедалі більшого значення в гарантуванні конституційних прав і свобод мають відігравати місцеве самоврядування та інститути громадянського суспільства.

Гарантії поділяються на дві великі категорії: внутрішньодержавні і міжнародно-правові. Перші, у свою чергу, діляться на судові і несудові. Внутрішньодержавними гарантіями служать насамперед *деякі конституційні права як матеріального, так і, особливо, процесуального характеру*. Сюди можна віднести такі права, як право петицій, що включає право скарги, права, реалізовані в судовому й адміністративному процесі, і ін., так само як і деякі загальні принципи. Наприклад, ст. 57 Конституції Болгарії в абз. 1 проголошує: «Основні права громадян, що не скасовуються», а в абз. 3, допускаючи в умовах війни, військового або іншого надзвичайного стану можливість тимчасового обмеження здійснення громадянами окремих прав, виключає таке обмеження для права на життя, особисту цілісність і національну самобутність, судово-процесуальних прав, недоторканності особистого життя, свободи думки, совісті і віросповідання.

Головною інституціональною гарантією є в демократичній державі суд, незалежний від будь-якого іншого державного органу, не говорячи вже про органи партійні. Тут насамперед варто згадати право людини на розгляд його справи компетентним (із погляду предметної і територіальної підсудності) і безстороннім судом, у необхідних випадках – судом присяжних, право на оскарження судових рішень, на звернення за захистом конституційних прав у вищій судовій інстанції аж до конституційної і міжнародної юстиції, право на захист і допомогу адвоката тощо.

Так, відповідно до ст. 24 італійської Конституції усі можуть звертатися в суд за захистом своїх прав і законних інтересів. Право на захист на будь-якій стадії й у будь-який момент процесу непорушне. Незаможним відповідними установами забезпечується можливість пред'являти позови і захищатися в будь-якому суді. Законом визначаються умови і засоби виправлення судових помилок. А частина перша ст. 25 установлює, що ніхто не буде вилучений із підсудності того суду, що передбачений законом (отже, не може бути

перевезений для суду в іншу місцевість або відданий надзвичайному суду і т.д.).

Становлять інтерес і формулювання гарантій прав та свобод, що містяться в ст. 53 Конституції Іспанії:

1. Права і свободи, визнані в главі другій даної частини, зобов'язують усі публічні влади. Тільки законом, який у будь-якому випадку повинен буде відбувати їх суттєвий зміст, можна буде регулювати здійснення таких прав і свобод, які охороняються відповідно до приписів статті 161, абз. 1, п. «б» (мова йде про індивідуальні скарги в Конституційний трибунал).

2. Будь-який громадянин зможе звертатися за охороною своїх свобод і прав, передбачених у ст. 14 і розділі I другої глави (рівноправність, основні права і публічні свободи.), у звичайні трибунали за процедурою, заснованою на принципах переваги і сумарності (тобто в терміновому і спрощеному порядку), а у відповідному випадку – за допомогою скарги ампаро (особлива процедура). Ця остання скарга буде застосовуватися й у випадку суперечення свободі, визнаного в статті 30 (відмова від військової служби в силу переконань).

3. Визнання, повага і захист принципів, передбачених у главі третій (зобов'язання держави в соціально-економічній сфері), будуть міститися в позитивному законодавстві, судовій практиці і діяльності влади. Перед звичайними судами на них можна буде посилалися тільки відповідно до положень, що їх розвивала».

З абз. 3 цитованої статті випливає, що згадані там норми Конституції не уповноважують особу на звертання в суд за захистом заснованих на цих нормах вимог. Правами вони не являються.

До числа інститутів, що гарантують права і свободи, відноситься інститут *парламентського уповноваженого з прав людини* (омбудсман, комісар, посередник, народний захисник і т.п.), що отримує усе більш широке застосування, що розглядатиметься нижче – у главі про парламент.

Суттєву гарантію прав і свобод становить можливість користуватися кваліфікованою юридичною допомогою, насамперед фахового захисника (адвоката) у кримінальному й адміністративному процесі, як, утім, і в цивільному й у конституційному. Але це, зрозуміло, частина більш широкого права – *права на захист*. Конституція Югославії в ст. 29 регулює право на захист таким чином: «Кожному гарантується право на захист і право брати захисника перед судом або іншим органом, компетентним вести провадження в справі.

Ніхто, будучи відданий суду або, який переслідуваний іншим органом, компетентним вести провадження у справі, не може бути покараний, якщо йому відповідно до союзного закону не була дана можливість бути вислуханим і захищатися.

Кожен має право на те, щоб при його заслуховуванні був присутній обраний їм захисник.

Союзним законом визначається, у яких випадках обвинувачуваний повинен мати захисника».

Гарантією прав і свобод служить також *відповідальність за їх порушення*. Насамперед мова йде про відповідальність властей і їх посадових осіб. Звичайно така відповідальність носить загальний характер і передбачається поточним законодавством. Проте іноді зустрічається особливе її конституційне регулювання. Наприклад, відповідно до ст. 20 хорватської Конституції, той, хто порушить положення Конституції про основні права і свободи, несе особисту відповідальність і не може виправдатися наказом зверху. Для посттоталітарних країн така норма є дуже актуальною.

Декілька слів варто сказати про *міжнародно-правові гарантії*, хоча спеціально вони вивчаються в курсі міжнародного публічного права.

До другої світової війни переважало переконання, що відносини між державою і людиною – внутрішня справа держави і повинні регулюватися тільки внутрішньодержавним правом, хоча вже в минулому сторіччі приймалися міжнародні акти, спрямовані на захист прав людини (заборона работоргівлі, захист жертв військових конфліктів і ін.). Тяжкі злочини проти людства, здійснювані фашистськими й іншими тоталітарними режимами, остаточно переконали світову суспільну думку в необхідності широкого міжнародного захисту прав людини. Це знайшло відбиття у Статуті ООН 1945 року, Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародних пактах про права людини 1966 року і значної низки глобальних і регіональних міжнародних конвенцій і рекомендацій, що стосуються цієї проблеми.

Універсальний міжнародний захист прав людини здійснюється нині у рамках Організації Об'єднаних Націй і її спеціалізованих установ, регіональний – у рамках міжамериканської, європейської й африканської систем. Європейська система – найбільш досконала. Вона ґрунтується на Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод, укладеної в 1950 році державами – членами Ради Європи, і додаткових протоколов до неї. За дотриманням прав людини в державах – членах Ради стежать Європейська комісія з прав людини, Європейський суд з прав людини, а також Комітет міністрів Ради Європи.